

значення та такою відповідністю лексичного змісту, при якому одна з його складових є в антонімічному відношенні [2,18]. Я. Янковічова [5,82-94], яка описала фразеологічну антонімію на російському матеріалі на основі виду значеннєвого логічного протиставлення, в своєму дослідженні спиралась на традиційну класифікацію лексичних антонімів. Спираючись на дослідження Я. Янковічової можна виділити антонімію ФО у словацькій та українській мовах на двох рівнях: а) антоніми однакові за структурою, як, наприклад, *vbit' (vítct') do hlavy – vybit' (vytítct') z hlavy, íst' s prúdom – íst' proti prúdu*, лізти (влизити) в ярмо – скидати ярмо; б) антоніми різні за структурою, як, наприклад, *zatvorit' ústa – rozvázat' jazyk; держати (тримати) язык за зубами – давати волю языку; розпускати языка*.

Отже, аналіз фразеологічного матеріалу української та словацької мов засвідчує специфічність фразеологічної номінації та її оцінні функції. ФО рідко означають нейтральні ознаки чи явища, у більшості випадків вони є вираженням інтенсивності або способу реалізації. Не дивлячись на те, що існує велика кількість відповідних ФО у словацькій та українській мовах, які утворюють синонімічні ряди, значна кількість фразем свідчить на користь самобутності на неповторності кожної мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мокиенко В.М. Структурно-семантическое моделирование и сопоставительный анализ русской и чешской фразеологии / В.М.Мокиенко // *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*. – Прага, 1974.– 298 с.; 2. Молотков А. Фразеологический словарь русского языка / под. ред. А.Молоткова. – Москва, 1978; 3. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д.Ужченко, Д.В.Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.; 4. Jankovičová J. Typy frazeologických antonym v ruštině / J. Jankovičová // *Frazeologické štúdie II*. – Bratislava, 1997. – S.82-94; 5. Košková M. Z bulharsko-slovenskej frazeológie / M.Košková. – Bratislava, 1998. – 195 s.; 6. Mlacek J. Frazeologická terminológia / J.Mlacek, P. Ďurčo a kol. – Bratislava: Stimul, 1995. – 276 s.; 7. Záturský A. Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia / A.Záturský. – Bratislava, 1975. – 276 s.

Корпало О.Р. (Івано-Франківськ, Україна)

Ядерна зона поля синтаксичної особи в українській і польській мовах

У статті розглянуто синтаксичну категорію особи в українській та польській мовах, що представлена у структурі дієслова та займенника. Взаємне опозиційне протиставлення особових форм реалізує відношення дії до її носія, який є суб'єктом або адресатом повідомлення.

Ключові слова: синтаксична категорія особи, грамема мовця, грамема адресата, первинна і вторинна функція грамеми.

В статье рассматривается синтаксическая категория лица в украинском и польском языке, представленная в структуре глагола и местоимения. Обоюдное оппозиционное противопоставление личных форм реализует отношение действия к его производителю, который является субъектом или объектом действия.

Ключевые слова: синтаксическая категория лица, граммема говорящего, граммема адресата, первичная и вторичная функция грамем.

The article presents a comparative analysis of the semantic value category of person that speaks and the person that listens in the Ukrainian and Polish languages. The primary functions of the hramem and their secondary, derivative functions which prouse from the context are investigated. The differences in the realization of semantics of the person who speaks and the person who listens are defired.

Key words: syntactical category of persons, speaker's hramem, recipient's hramem, primary hramem's functions, secondary hramem's functions.

Розмаїті явища дійсності узагальнені колективною людською свідомістю в певних категоріях – особи, предмета, дії, стану, часу, місця, якості, кількості і т.п., з якими співвідноситься систематизація елементарних смислів.

Дослідження категорійної структури речення, як основної синтаксичної одиниці, її взаємодії з категоріями інших рівнів стосуються кардинальних проблем граматики, частково розв'язаних і тих, що потребують свого розв'язання. До останніх належить проблема категорії синтаксичної особи. Адекватний опис категорії особи можливий лише за умови врахування як морфолого-синтаксичних, так і лексико-семантичних, функційних і прагматичних аспектів мовних одиниць.

Поняття особи застосовується до різних мовних явищ. «По-перше, як один з компонентів, поряд з категоріями часу і модальності, поняття предикативності.

По-друге, як категорія особовості, що протиставляється категорії безособовості і, в свою чергу, представлена категоріями означеності, неозначеності, узагальненості, – як основа класифікації простих речень.

По-третє, як система особових форм дієслова, взаємопов'язаних з формами займенників, що містить у собі ієрархію протиставлених одна одній трьох осіб: 1-ої і 2-ої особи – 3-ій, всередині 3-ої – особової і безособової форм її; використовується деякими авторами для побудови синтаксичної парадигми простого речення.

По-четверте, як категорія особи, що протиставлена неособі в іменнику» [5, 157-158].

Співвідношення цих явищ та їх роль у структурі і типології речень – різна. Засоби вираження категорії синтаксичної особи взаємодіють і функціонально доповнюють один одного, створюючи своєрідне поле, в якому можна виділити три зони: ядерну, приядерну (навколоядерну) і периферійну [8]. У ядерній зоні знаходяться форми називного відмінка особових займенників 1-ої і 2-ої особи однини і множини та дієслівні

форми 1-ої і 2-ої особи однини і множини.

Мета нашого дослідження – здійснити зіставний аналіз функціонального значення граем мовця і адресата в українській і польській мовах. Вивчення споріднених мов дає змогу, «спираючись на типологічну однорідність, виділити передусім відмінні риси, що нагромаджувались у процесі розвитку кожного зі слов'янських народів та їхніх мов і позначились на культурі, ментальності, способі життя тощо. При цьому кожна мова розглядається не лише як засіб спілкування, а й як культурно-історична категорія, що відтворює спосіб життя народу – носія мови, його традицій і символіки, забезпечує самодостатнє існування національної спільноти» [7, 17].

Здатність до вираження особовості морфологічними засобами мають тільки особові займенники та дієслова. На думку І.Р.Вихованця, «морфологічна категорія особи членується на три граеми – граему першої особи, граему другої особи, граему третьої особи. Форми із значенням суб'єкта повідомлення називають першою особою, форми із значенням адресата повідомлення – другою особою, а форми із значенням об'єкта повідомлення – третьою особою. Такі значеннєві характеристики стосуються первинної функції граем» [3, 105].

Дієслівні форми 1-ої і 2-ої особи однини і множини є панівними у слов'янських мовах (про це неодноразово наголошувалося у працях В.В. Виноградова [2], І.Р.Вихованця [3], А.П. Загнітка [4] та ін.). Значення категорії особи виражається двома способами: синтетичним, за допомогою афіксів, і аналітичним – сполученням дієслова з відповідним особовим займенником.

Для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, зокрема у формах теперішнього і майбутнього часу. Натомість у польській мові значення особи дієслів виражається синтетично, за допомогою особових закінчень, тобто «в польському реченні при наявності форм теперішнього та майбутнього часу дієслів підмет-займенник зазвичай опускається, а відтак паралельний розгляд таких речень, як означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, стає умовним. Хоча з формальної точки зору польські безпідметові речення із дієслівними показниками, що вказують на особу, співвідносні з українськими односкладними реченнями» [7, 652].

Означено-особові речення характеризуються цілковитою означеністю виконавця дії або суб'єкта стану. **Лише структурно** (наявністю/відсутністю підмета-займенника), **а не семантично** розрізняються речення на зразок: *І ось тепер я наче вперше бачу усю тебе, незнану і чужу* (Є.Плужник) і *Тепер ходжу стежками і стежинами і прокладаю шлях крізь болота* (Л.Костенко). Дійова особа (мовець) в означено-особових

реченнях сприймається такою мірою окреслено, що її легко можна вербалізувати, але тільки в займенниковій формі *я, ми*.

Через відсутність підмета-займенника в реченнях обох мов увага зосереджується на головному членові, вираженому дієсловом. Коли ж необхідно підкреслити особу мовця, то підмет-займенник наявний і сприймається як функціонально вагомий. «Так, зокрема, буває при протиставленні однієї особи іншій, їх зіставленні й порівнянні, при запереченні, приєднанні речення до повідомлення про дію іншої особи тощо. Напр.: *В далекій дорозі Найду або долю, або за Дніпром Ляжу головою... А ти не заплачеш, А ти не побачиш, як ворон клює Ті карії очі* (Т.Шевченко)» [9, 236]. Пор. думку І.В. Кононенко: «У польській мові підмети-займенники опускаються з комунікативною метою. Їх присутність у реченні спричиняє прагматичні інновації, зміну „рангу” складових частин смислу. Висловлювання типу *Piszę list* є нейтральним і певною мірою відрізняється від повідомлення *Ja piszę list*, в якому особовий займенник може мати декілька контекстних інтерпретацій (протиставлення, роздратування та ін.)» [7, 654].

Семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб'єкт повідомлення (первинна функція грамеми) – найбільш стійке і однозначне. Однак під впливом контексту первинні значеннєві характеристики форми 1-ої особи зазнають змін і набувають вторинних функцій. Грамема мовця – основна грамема у структурі категорії особи. Крім того, форма 1-ої особи однини інколи позначає узагальнений суб'єкт, у такому разі індивідуально-особове значення послаблюється, наприклад: *Поки дихаю – сподіваюся* (Овідій). *Чужого не хочу, свого не дам* (Н.тв.). *Wołę tu być pierwszy niż w Rzymie ostatnie* (przysłowie).

Значно різноманітнішими є можливості переносного вживання 1-ої особи множини. У певних узвичаєних контекстуальних ситуаціях можливе вживання 1-ої особи множини замість іншої з різних міркувань, а саме:

а) замість 1-ої особи однини в науковому стилі як спеціальний прийом, спрямований на те, щоб не виділяти себе з числа інших, або, навпаки, вважаючи себе виразником міркувань багатьох: *Ми з'ясували, що... Нас цікавить проблема...; У польській мові, як, зрештою, останнім часом практикується і в українській, у такому разі використовуються безособові конструкції на зразок: *W części wprowadzającej badania wyjaśniono... (У вступній частині дослідження розглянуто...); Zbadano leksykę ograniczoną w użyciu (Досліджено лексику обмеженого вживання);**

б) замість 1-ої особи однини у мові царських, імператорських указів (експресія величі): *Ми, Микола II; My Mikołaj II, cesarz Wszech Rosyji*. Дехто з мовознавців вважає такі форми кальками з російської мови. Однак ще Л.А.Булаховський звернув увагу на «настановну урочистість давньої

актової мови відносно монархів, володарів...», де «намагання в певних окремих моментах вказати на високе становище особи цілком задовольняло, а в решті мовним фактам дозволялось іти, як подобалось тому, хто укладав відповідний документ» [1, 552], тобто форма множини замість однини використовувалась непослідовно.

в) замість 2-ої особи однини чи множини як форма співчутливого ставлення до співрозмовника, наприклад, при звертанні лікаря до хворого: *Як ми себе почуваємо? У польському реченні в такому разі використовуються слова pan і pani: Jak się pan / pani czuje?*, тобто замість 2-ої вживається 3-я особа однини.

д) замість 2-ої особи однини у розмові, яку веде дорослий від імені дитини: – *Ми ще маленькі, ще підростемо*, - *відповіла мати за доньку, погладивши її по руській голівці* (Г.Коцюба). У польській мові таке явище не спостерігається.

Окремо слід сказати про узагальнено-особове значення дієслів у формі 1 ос. множини у прислів'ях, приказках чи сентенціях: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем. Як у серпні дбаєм, так зимою маєм. Переломим навіпіл гіркий хліб мислі* (Л.Костенко). *Kogo Kochamy, chętnie go słuchamy. Obrazę wszyscy długo pomnimy, a o dobrodziejstwach wnet zapominamy* (przysłowie).

Форма 1-ої особи і однини, і множини не належить до типових форм вираження узагальненості. Однак і в таких випадках зв'язок з мовцем зберігається.

На відміну від форм 1-ої особи, значення форм 2-ої особи більш абстрактні. Втрачаючи пряме відношення до конкретного адресата, вони отримують узагальнене значення. Найтиповішими є випадки, коли виконувачем дії може бути кожен, усі люди. Зазвичай це афоризми: *Старого лиса не виведеш з ліса. Волом зайця не здоженеш. Z wilka nie uczynisz barana. Starego wróbla na plewy nie złapiesz*. Форма 2-ої особи однини вживається тут не в своєму прямому значенні, бо названі дія або стан видаються характерними для всіх або багатьох осіб.

«Своєрідний різновид узагальнено-особових речень становлять структури з так званою частковою узагальненістю: вони означають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його інтимні думки, настрої, переживання» [9, 243]: *Підеши тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиши зелене, зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки* (І.Нечуй-Левицький). Мовець тут ніби сам себе якоюсь мірою усуває від названих дій, підкреслюючи, що вони є типовими й для інших. Форма 2-ої особи дозволяє оформити висловлювання як загальні судження, причому в окремих випадках підмет-займенник може вербалізуватися, однак він не асоціюється з певною конкретною особою: *Ну що ти вдієши: ти йому про гарбузи, а він тобі про*

образи (П.Козланюк). Схожих прикладів у польській мові ми не виявили.

В українській мові характерною для займенника *ви* є так звана пошанна форма, коли 2-а особа однини замінюється 2-ою особою множини. Звертання «на Ви» є формою ввічливості і застосовується переважно в тих випадках, коли співрозмовникові малознайома чи й зовсім незнайома особа-адресат. Крім того, досить поширене таке звертання молодших до старших, дітей до батьків тощо, напр.: *Ну, то кінчай, а ви ходіть, Килинко (Леся Українка); – Нащо ти на мене кажеш на ви? Хіба я не твоя жінка? Адже чоловіки на жінок кажуть ти! – Коли ви, Онисю, такі... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна...* (І.Нечуй-Левицький).

У польській мові замість займенників другої, а також і третьої особи уживаються слова *pan, pani, panowie, panie, państwo* (деякі польські мовознавці вважають, що в такому разі вони змінюють частиномовну належність і стають займенниками, так званими гонорофікативними займенниками [10]). При цьому заміна особових займенників *ty, wy* на слова *pan, pani* у польській мові є винятковою на тлі не тільки української, але й інших слов'янських мов [6, 52]. Вищезазнані лексеми замість другої особи уживаються в таких контекстах, у яких в українській мові використовувалося б увічливе *Ви* – чи то до однієї особи чи то до багатьох. Адже в польській мові займенник *wy* уживається лише у випадку звернення до двох і більше людей, з якими мовця об'єднують дружні, приятельські стосунки (до кожної з цих осіб окремо мовець може звернутися на «ти»). В інших же ситуаціях можливі такі форми звертання: українським *Чи у Вас є...; Чи Ви маєте...* відповідають польські: *Czy pan ma...* – до одного чоловіка, з яким мовець на «ви»; *Czy pani ma...* – до однієї жінки, з якою мовець на «ви»; *Czy panowie mają ...* – до двох і більше чоловіків, з якими мовець на «ви»; *Czy panie mają ...* – до двох і більше жінок, з якими мовець на «ви»; *Czy państwo mają ...* – до чоловіків і жінок, з якими мовець на «ви».

Якщо в теперішньому і майбутньому часі та в наказовому способі в українській мові значення особи виражається і синтетичним, і аналітичним способом, то присудок у формі минулого часу й умовного способу вказує на відповідне значення особи за допомогою особових займенників. «Займенникові іменники у таких присудково-підметових комплексах виконують подвійну роль: вказуючи на предмети, вони є лексичними одиницями, а, диференціюючи граматичні особові відношення, займенникові іменники виступають аналітичними синтаксичними морфемами. Отже, форми минулого часу й умовного способу виражають значення категорії особи не морфологічно, а синтаксично» [3, 105].

У польській мові дієслово-присудок у формі минулого часу й умовного способу в однині не тільки позначає рід, як в українській мові, але й вказує

на значення особи за допомогою особових закінчень: *mówiłem* – я говорив, *mówiłeś* – ти говорив, *mówił* – він говорив; *mówiłam* – я говорила, *mówiłaś* – ти говорила, *mówiła* – вона говорила.

Пор.: Марко з насмішкою оглянув себе і замугикав пісеньку (М. Стельмах); Хотіла б я пісню стати у сюю хвилину ясну (Леся Українка); *Rwący nurt niósł kobietę brukowaną rynną kilkaset metrów. Goethe chciał napisać tragedię. Wreszcie czują, że znalazłam swoje miejsce w życiu* (Z gazety);

Таким чином, зіставне вивчення споріднених мов відрізняється від дослідження мов неспоріднених, оскільки схожість мовних систем апіорі передбачає більше спільних, ніж відмінних рис, тим паче в синтаксисі, де близьким є не тільки мовний матеріал, але й система його структурування.

Категорія синтаксичної особи є компонентом предикативності речення і в українській, і в польській мовах, що представлена передусім у структурі дієслова і займенника, тому що в обох мовах переважають речення дієслівного типу. Характерною їх ознакою є тотожність семантичної опозиції дієслів і займенників. Отже, особу може виражати і дієслово, і займенник, при цьому для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, а для польської – синтетичний.

Взаємне опозиційне протиставлення 1-ої, 2-ої особи 3-ій особі у реченні переходить у взаємодію з категорією числа (а в польській мові ще й з категорією роду та персональності) й найвизрініше реалізує відношення дії чи стану до її носія, який бере участь або не бере участі в акті комунікації.

Первинні функції граем мовця і адресата, які становлять ядерну зону поля синтаксичної особи, під впливом контексту зазнають змін у семантиці, які в українській і польській мовах мають низку відмінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці: у п'яти томах / Л.А.Булаховський. – Т.2.: Українська мова. – К.: Наукова думка, 1977. – 631 с.; 2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове): Учебн. пособие для вузов / В.В.Виноградов. – Изд. второе. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.; 3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.; 4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія / А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.; 5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.; 6. Исторична типологія слов'янських мов: Ч.2 / за ред. О.Б.Ткаченко. – К.: Довіра, 2008. – 264 с.; 7. Кононенко І. Українська та польська мови: контрактивне дослідження / Ірина Кононенко / Iryna Kononenko. Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. – Warszawa : WUW, 2012. – 804 с.; 8. Лаврентьев В.А. Категория синтаксического лица в современном русском языке / В.А.Лаврентьев. – Рязань: Изд-во «Сервис», 2011. – 356 с.; 9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 512 с.; 10. Łaziński M. O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa / Marek Łaziński. – Warszawa: PWN, 2006. – 360 s.